
АРХЕОЛОГІЯ

Ігор ПРОХНЕНКО, Омелян ГОМОЛЯК

ДО ІСТОРІЇ ЗАМКІВ ЗАКАРПАТТЯ

Доба Середньовіччя сьогодні – „темний” період закарпатської історії. Така ситуація склалася через некритичний підхід дослідників до письмових джерел і недостатній ступінь вивчення ключових археологічних старожитностей, у першу чергу городищ і замків. З останніми пов’язаний солідний масив легенд і значний комплекс грамот. Їх аналіз з урахуванням речових матеріалів дозволяє встановити основні реперні дати, що з систематизацією даних міст і рядових селищ уможливлює відтворення канви культурно-політичного та соціально-економічного розвитку населення краю в другій-третій чвертях II тисячоліття нашої ери.

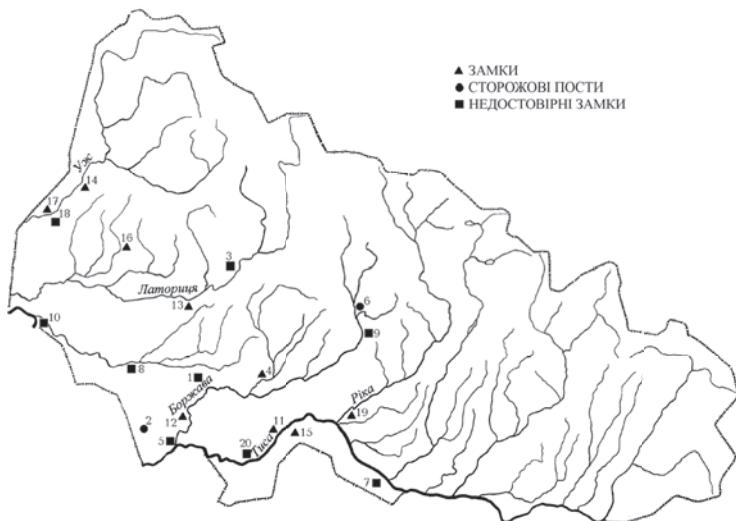
Залученню замків до історичних реконструкцій перешкоджають певні складності. Насамперед це стосується самого терміна „замок”, під яким зазвичай розуміють городища („земляні фортеці”), палаці і сторожові пости. Як наслідок, у науковий обіг введено низку недостовірних замків – зокрема палаці в Чинадієві, Довгому, Єсені та Горянах (Унгуйвар), точно не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам’яних фортифікаційних споруд (Берег-Дийдо-Тоувар, Боршавар, Вишкове)¹.

Вірогідними замками є десять закарпатських пам’яток кам’яного військового зодчества, де стінами

з вежами, валами та ровами оточені комплекси житлових приміщень – Сільце (Бодулів), Бронька, Виноградове (Канків), Квасове, Мукачеве, Невицьке, Королеве (Нялаб), Середнє, Ужгород, Хуст. Їхне картографування показує розміщення вздовж майже однієї лінії – по передгір’ях Карпат, на головних водних артеріях краю (іл.1). Замки різняться часом побудови та функційним призначенням, – резиденції феодалів, монастирі, оборонні пункти тощо.

Ключове і найскладніше питання історії замків Закарпаття – встановлення часу і причин їх зведення. Додаткову інформацію дає аналіз даних про перебудови, штурми і загибель пам’яток. У цьому аспекті зазначимо, що довгострокове безперервне функціонування і постійні реконструкції Мукачівського, Ужгородського та Хустського замків спричинилися до руйнації їх середньовічних горизонтів, а це ускладнило з’ясування більшості невідомих фактів шляхом археологічних досліджень. Достатньо ознайомитися з пошуками К. Берняковича в місті Ужгороді².

Із закарпатських замків, де можна отримати стратиграфічно підтверджену інформацію, стаціонарно досліджується тільки Невицький, – там з 1991 року працює експе-

Іл. 1. Карта розміщення замків на території Закарпаття: 1. Берегвар; 2. Берег-Дийдо-Тувар; 3. Берег-Селім-Міклóшвар (Чинадієве); 4. Бодоловвар; 5. Боршовавар; 6. Бронька; 7. Вишкове; 8. Гутівар; 9. Долгойвар; 10. Есен; 11. Канків (Виноградове); 12. Квасове; 13. Мункач; 14. Невицьке; 15. Нялаб (Королеве); 16. Середнє; 17. Унгвар; 18. Хуст; 19. Хуст; 20. Шашвар

диція на чолі з О. Дзембасом³. Але навіть у Невицькому замку питання про період і приводи виникнення кам'яних укріплень остаточно не вирішенні. Як найвірогідніша дата цієї події подається XII століття⁴, хоча ранній середньовічний керамічний матеріал належить до кінця XIII століття, а хроноіндикатор – монета Карла I Роберта Анжуйського (1301/1310–1342 рр.).

Історія інших пам'яток кам'яного військового зодчества краю взагалі залишається у царині легенд або більш чи менш імовірних гіпотез. Це й викликало увагу до замків Закарпаття археологічної експедиції Ужгородського національного університету. Перші кроки з вивчення Виноградівського, Королівського, Броньківського й Середнянського

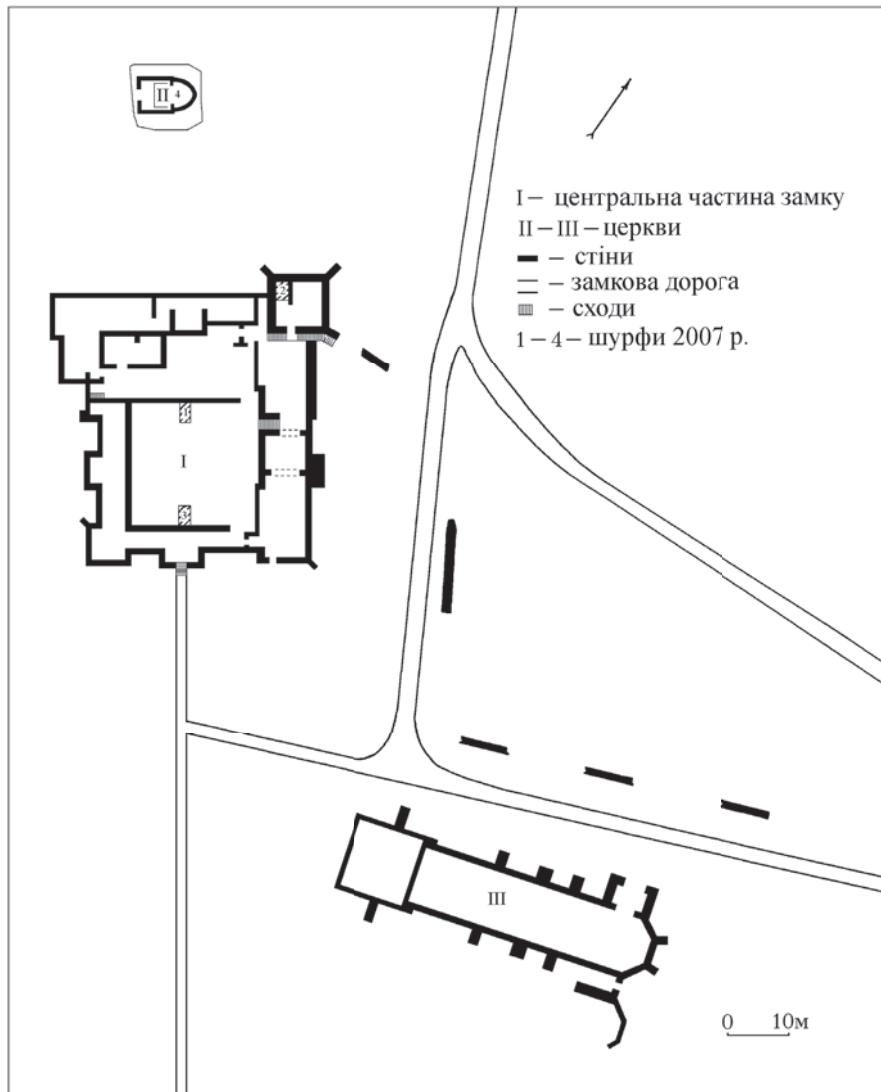
укріплених пунктів зроблені у польових сезонах 2007–2008 років з основною метою – дослідити стратиграфію замків і встановити хронологію їх існування⁵.

Для робіт 2007 року були обрані Виноградівський і Королівський замки (Виноградівський р-н Закарпатської обл.), які знаходяться за 10 км один від одного. Виноградівський замок міститься в урочищі Канків на східній околиці міста Виноградова (до 1946 р. – м. Севлюша) біля підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається річкою Тисою. Укріплення зведені у формі чотирикутника (розміром 44,5x35 м), наріжні бастіони виступають, найміцнішим із них був північний. Okрім власне замкової споруди до архітектурного ансамблю входили

капличка й церква з прибудовою, яка складалася з підсобних і житлових приміщень. Комплекс будівель оточений муром (іл. 2–4). Між церквою і замком був колодязь.

Історія замку становить безперервний ланцюг важливих подій

від IX до XVI століття. Його зведення як резиденції місцевого слов'янського феодала датується IX століттям⁶, хоча в пізнішій літературі уточнюється, що то було земляне городище⁷. З кінця X століття місцевість навколо Севлюша потра-

Іл. 2. Виноградове (ур. Канків). План розташування замку

Іл. 3. Виноградівський замок. Центральна частина

пила під владу угорських вождів, а саме поселення разом з укріпленням пізніше стало одним із центрів прикордонної зони Угорського королівства⁸. В XI столітті, у процесі включення території Закарпаття до складу Угорської держави, Канків став лицарським замком⁹, а до середини XII століття він разом з поселенням Севлюшувийшов до складу королівської домінії Нялаб з центром у Кіральхазі (Королеве – до 1946 р. Кіральхаза).

У другій половині XII століття угорський король Гейза II (1141–1162 рр.) організував тут окрему адміністративну одиницю – комітат (жупу) Угочу з центром у замку Канків, який належав йому разом із Севлюшем¹⁰. Уже до середини XIII

століття поселення навколо Канкова поступово набуло рис міста¹¹. Замок також перебудовувався, особливо активно в період правління короля Ендре II (1205–1235 рр.)¹².

1241 року, під час татаро-монгольського нашестя, загарбники замок не взяли, але місто Севлюш було зруйновано. З метою його відбудови угорські королі запросили для поселення німецьких колоністів¹³. Сюди прибули фланандські й саксонські ремісники і селяни. За грамотою 1262 року угорського короля Бейли IV (1235–1270 рр.) і документами Іштвана V (1270–1272 рр.) деякі категорії населення Севлюша отримали широкий комплекс привілейів і прав „вільного королівського міста“ („севлюське право“), підтверджених

Іл. 4. Виноградівський замок. Північно-західна частина

угорськими королями в 1294, 1319 і 1329 роках¹⁴. Даний факт відображенний і в угорській грамоті першої половини XIV століття, за якою трансильванське місто Кронштадт отримало такі самі права, якими користувалося населення Севлюша¹⁵. Про це свідчить і нагородження п'яти маромороських коронних міст подібними привileями в 1329 році¹⁶. Замок Канків, як і інші фортеці регіону, в той період перебудовується. Татари під час чергового нашестя 1285 року не наважилися брати жодну з них¹⁷.

У 1307 році король Карл I Роберт Анжуйський передав севлюоський замок біхарському магнатові Бенедеку Боршо, який з 1308 року розмістив тут постійний гарнізон і повністю реконструював захисні

споруди Канкова¹⁸. Дослідники відзначають часте використання у документах того часу назви „севлюоський замок”¹⁹. Через кілька років власник Канкова Беке Боршо разом зі своїм братом, палатином Копасом, вступив до коаліції магнатів, яка перебувала в конфронтації з центральною владою²⁰. Це спричинило штурм і руйнування замку королівськими військами в 1317 році²¹. Пізніше король наказав відновити Канків і подарував його королеві Марії, а Севлюш 1329 року оголосив коронним містом²². Захищene замком, останнє стало важливим торговельним центром на „соляному шляху”. Саме XIV століттям дослідники датують зведення біля замку маленької одноярусної каплички²³.

Барон Пейтер Перені у 1399 році отримав Севлюш разом із замком як винагороду від угорського короля Жігмонда (Сигізмунда) Люксембурзького (1387–1437 рр.) за участь у битві з турками під Нікополем (1396 р.). Одночасно барона було призначено королівським управителем марамороських соляних шахт²⁴. Окрім адміністративно-правових функцій король Угорщини покладав на магнатів обов’язки по захисту кордонів держави²⁵, заохочуючи реконструкцію зруйнованих замків і побудову нових. Тому на початку XV століття Перені на місці старого замку вимурував нові стіни. Після завершення будівництва родового палацу в Севлюші наприкінці XV століття барон передав замок монахам-францисканцям, які перетворили його на монастир²⁶. Тут, на території замкового комплексу на початку XVI століття францисканці звели великий костел, у якому згодом проводився з’їзд усього духівництва ордену²⁷. Існує припущення, що саме від назви елементу одягу ченців (капюшон-накидка „канко“) замок отримав сучасну назву Канків²⁸.

Через кілька десятиріч, у період Реформації, Ференц Перені став протестантом і вирішив вигнати католиків зі своїх володінь. У 1556 році він організував напад на замок-монастир, його люди вбили більшість мешканців і скинули їхні тіла разом із мощами святого Яна Капістрана, що зберігалися у Канкові з часів трагедії 1526 року під Мохачем, у замковий колодязь.

Проти Ференца Перені був посланий загін імператорських військ на чолі з Телекеші, який у 1557–1558 роках штурмом узяв і зруйнував укріплення²⁹. У подальшому замок не відбудовувався.

Навіши коротку інформацію про зафіковану в літературі канву історичного розвитку Виноградівського замку впродовж семи століть, розглянемо моменти, які нам видаються маловірогідними або значною мірою дискусійними. Так, дату заснування замку, або земляних укріплень дослідники вивели зі згадки анонімного нотарія короля Бейли III (1172–1196 рр.), який на зламі XII–XIII століть писав: „У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі разом із населеннями між Тисою і Бодрогом до самої Угочі”³⁰. На нашу думку, неприйнятно вважати це свідчення першою згадкою про Виноградівський замок. По-перше, назvu Угоча нотарій не конкретизує й застосовує її не до замку, а для означення певної території. З цього випливає, що Аноніму наприкінці XII століття замок у даній місцевості був невідомий. По-друге, з двох замків Закарпаття – Унга і Боршова, що їх згадав нотарій Бейли III при описі подій початку X століття, існування в той час першого навіть як городища – під питанням, друге ж городище було зведене не раніше кінця XI століття³¹. Отже, посилання дослідників на Аноніма є помилкою.

Зазначимо, що таке вільне трактування джерела призводить до

спотворення історичної дійсності. Це стосується і реконструкції життєдіяльності Виноградівського замку в наступні кілька сторіч (до XIII ст.), базованої на начебто чітко визначеній початковій даті.

Перші конкретні дані про Севлюш містяться в грамотах XIII–XIV століття (зуважимо, що існувало кілька пунктів з цим топонімом). Однак у них також згадується не замок, а лише місто і привілеї певної категорії його мешканців. Цей факт не дозволяє використовувати згадані документи під час вирішення питань, пов’язаних із замком.

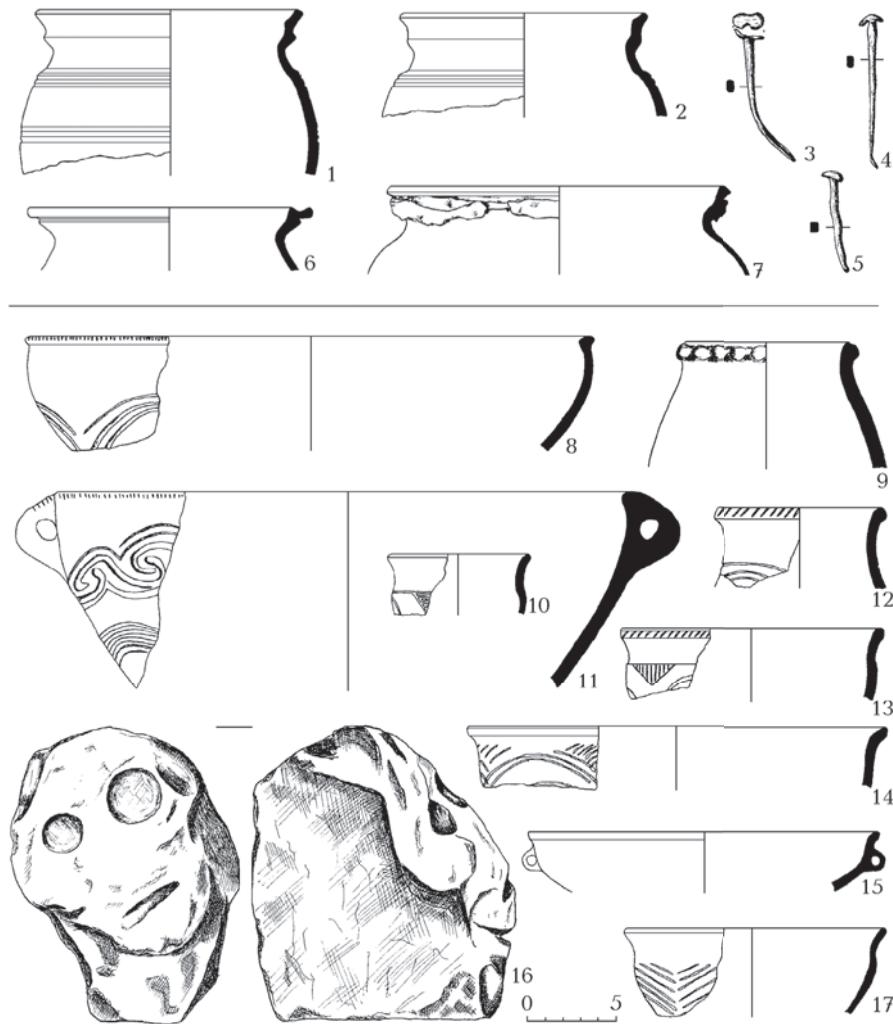
При викладенні подальшої історії Виноградівського замку дослідники, як правило, взагалі забувають про наукову достовірність і не під-

твірджують свої висновки фактами, що справляє враження не точної історичної реконструкції, а комплексу інтуїтивних припущень. У цій ситуації найпростіший шлях – залучення археологічних даних, які відображають конкретні хронологічні реалії. З такою метою було закладено п’ять шурфів у різних частинах замку загальною площею 29 кв. м (іл. 2, 5). Аналіз отриманих матеріалів (іл. 6) дозволив відтворити вірогідну стратиграфічну картину. Первісне заселення урочища датується XIV–XII століттями до нашої ери і пов’язане з носіями культури Станова.

Місце розташування пам’ятки на підвищенні обумовлює її дефініцію як пункту, природно укріп-

Іл. 5. Виноградівський замок. Шурф 1

Іл. 6. Виноградове (ур. Канків). Матеріал з шурфів 1–7 – середньовічний горизонт; 8–17 – горизонт епохи пізньої бронзи (культура Станова)

леного схилами гори. Встановити наявність тут фортифікаційних споруд епохи пізньої бронзи на сьогодні неможливо через руйнації під час будівельних робіт доби Середньовіччя.

Система кам'яних укріплень, тобто замок, постала у середині XIV століття. Визначена на основі археологічних розвідок дата будівництва замку, що не збігається з прийнятою в історіографії більш ранньою, узго-

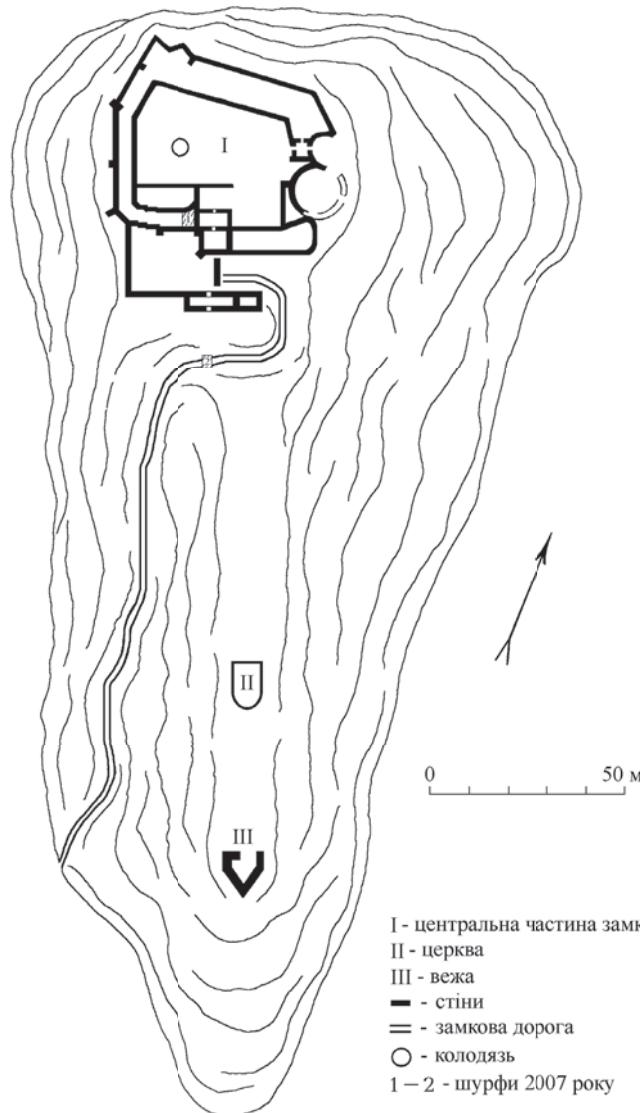
джується з історичною ситуацією в Європі, де масове зведення фортець відбувалося не раніше середини XIII століття³². Цей процес закономірно розпочався у період після тотальної хвили татаро-монгольського нашестя. Зауважимо, що закладання сітки замків було би реальним тільки за умови існування міцного державного інституту і вкладання значних коштів. А на периферії Угорського королівства, де панувала розруха, спричинена татаро-монгольською навалою, таке відродження імовірне щонайраніше з кінця XIII століття.

Реконструкція фортифікаційних споруд здійснена в XVI столітті. Слід відзначити, що середньовічні горизонти на пам'ятці слабоначислені, а це свідчить про малоінтенсивну життєдіяльність у той час. Можливо, пояснення криється у функціонуванні замку не як класичної резиденції феодала, а як монастиря. Також поки не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах припущення про часті облоги і загибель замку внаслідок штурму.

Другий з досліджених нами замків – Королівський – розміщений в урочищі Нялаб на західній околиці селища Королева. Він займає верхівку круглої гори (заввишки 52 м). У плані – трапецієподібної форми, площа 52x47 м. Посередині внутрішнього дворика був колодязь. За 30 м від основної замкової площині проходила ще одна захисна лінія зі спорудою прямокутної форми. У північно-східній частині верхівки гори зведений бастіон клиноподібної форми розміром 10,15x9,65 м (іл. 7–9).

Уперше місцевість під назвою Нялаб згадується в грамоті XII століття: угорський король у своїх угіддях на замковій горі наказав збудувати дерев'яний мисливський будинок³³. Відтоді розташоване поруч поселення звалося Кіральхаза – дім короля. На думку вчених, споруда слугувала місцем перебування вищої угорської знаті в мисливський сезон³⁴.

Після татаро-монгольського нашестя угорський король Бейла IV доручив охорону прикордонних областей окремим магнатам і запросив до Кіральхази колоністів. Королівська грамота 1242 року свідчить про належність території до коронних землеволодінь³⁵. Письмові джерела 1262 року вказують на поселення Кіральхазу як королівську власність – угіддя, де полювали на зубрів³⁶, а з 1272 року король Ласло IV („Кун”, 1272–1290 рр.) дозволив грамотою полювати на цій території й німецьким колоністам³⁷. З часом тут було організоване королівське лісове управління Угочанського комітату (жупи)³⁸. З середини XIII століття, при Ласло IV, будинок короля на горі Нялаб поступово укріплювався і став замком³⁹. У 1279 році в угорських грамотах з'явилася перша згадка про Нялабський замок. Наприкінці XIII століття замок змінив функціональне призначення і з фортеці на „соляному шляху” перетворився на резиденцію місцевого магната⁴⁰. У другій половині XIII – першій половині XIV століття Нялаб часто змінював господарів⁴¹.

Іл. 7. Королеве (ур. Нялаб). План розташування замку

На початку XIV століття власник замку взяв активну участь у фронді проти короля Карла Роберта, надавши притулок опальному магнату Боршо з Севлюша. Військо короля

обложило замок і захопило його в 1312 році⁴². Згодом Карл Роберт наказав відбудувати зруйновані фортифікаційні споруди і запросив для цього групу італійських архі-

Іл. 8. Королеве. Стіна центральної частини замку

Іл. 9. Королеве. Південна замкова вежа

Іл. 10. Королеве. Шурф 1

текторів на чолі з А. Фіоравенті⁴³. З часом замок став центром домінії Нялаб, яку в 1378 році угорський король Лайош I Великий (1342–1382 рр.) передав на правах ленного володіння волоському воєводі Дразі⁴⁴. Той реконструював фортифікаційну систему замку⁴⁵.

Внаслідок двірцевих інтриг у 1405 році Нялабський замок перейшов до магната Перені. Попередні господарі замку і його околиць, волоські магнати, не змирилися з втратою власності, організовували постійні напади на маєтності Перені в сусідньому Севлюші. З допомогою королівських військ Перені змогли закріпити за собою право на володіння Нялабом. Перманентні сутички з сусідніми феодалами змусили їх у XV столітті реконструювати замок і посилити

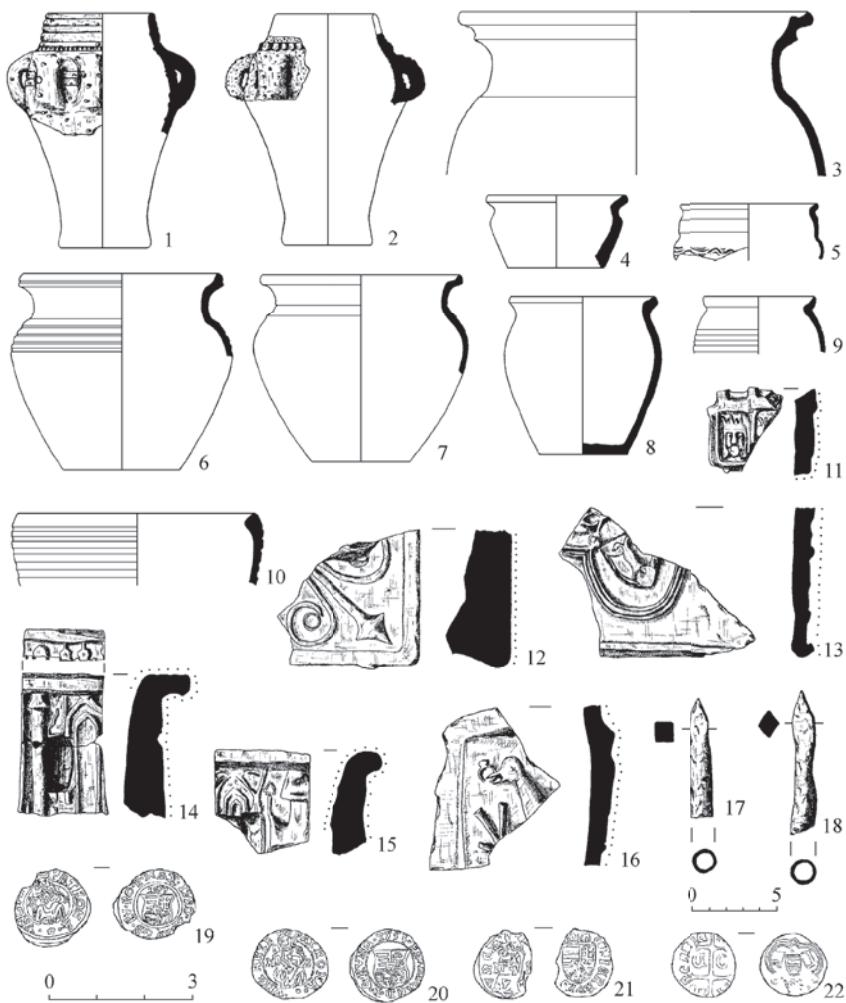
його додатковими захисними спорудами. Тоді ж було перебудовано дозорну вежу в південній частині верхівки замкової гори⁴⁶ й зведено замкову капличку, в якій заповідав поховати себе після смерті угорський король Уласло II Ягеллон⁴⁷.

Нащадки волоських магнатів Драги, бажаючи повернути замок, розпочали майже сторічну судову тяганину з баронами Перені⁴⁸. Рішення суду на користь останніх було підтверджено королівською грамотою, що остаточно залишила замок Нялаб за ними⁴⁹.

На особливу роль замку в Карпатському ареалі наприкінці XV – на початку XVI століть вказує факт, що тоді у фортеці Нялаб періодично проводилися зібрання немешів⁵⁰.

У 1511 році магнат Перені приєднав до своїх земель у Нялабі та Севлюші замок Хуст з мармароськими соляними копальнями, отриманими як застава від короля Уласло II Ягеллона⁵¹. Під час повстання куруці 1514 року на чолі з Дьюрдем Дожею натовп невдоволених мешканців навколоїшніх поселень намагався захопити Нялаб⁵². Після виступу Гabora Перені на чолі гарнізону Хустського замку на допомогу оточеному Нялабському, повстанці знищили господарські будівлі навколо фортеці й відступили⁵³.

У 1526 році в битві під Мохачем Гabor Перені – права рука угорського короля Лайоша II Ягеллона (1516–1526 рр.) – загинув і замок перейшов до його вдови Катерини Франгепан. Певний час у фор-

Іл. 11. Королеве (ур. Нялаб). Матеріал з шурфів

теці зберігалася корона „короля” – князя Трансільванії Яноша Запольяї (1526/1528–1541 рр.), що свідчить про значний потенціал фортифікаційної системи замку Нялаб⁵⁴. Давши притулок магнатській родині, фортеця виконувала і функції культурного

центр. Так, послідовник Еразма Роттердамського, родинний канонік власниці замку Бенедикт Ком'яті зробив тут перший переклад „Нового Завіту” з латини на угорську мову. Виданий у 1533 році в Кракові, він став першою друкованою угорською книжкою⁵⁵.

У XVII столітті, після чергового виступу магнатів Франгепанів – близьких родичів володарів замку проти Габсбургів, імператорське військо захопило укріплення. 1661 року кримська орда грабувала Кіральхазу, але замок не штурмувала⁵⁶. Пізніше, внаслідок до кінця не з'ясованого факту участі Перені в змові Ілони Зріні, у 1672 році за наказом імператора Леопольда I (1655–1687 рр.) замок був зруйнований⁵⁷ і вже не відбудовувався.

Незважаючи на доволі насичену подіями історію замку, археологічно він не досліджувався. Для отримання конкретних даних про стратиграфію пам'ятки нами закладені два шурфи, розміром 3x2 м кожний (іл. 7, 10, 11). Виявлені матеріали представлена, насамперед, значною кількістю кераміки, в тому числі фрагментами унікальних для регіону графітової посудини й двох стаканів лоштицького типу, які виготовлялись у Моравії, а також поодинокими знахідками: цвяхами, оббивками взуття, наконечниками арбалетних стріл, монетами.

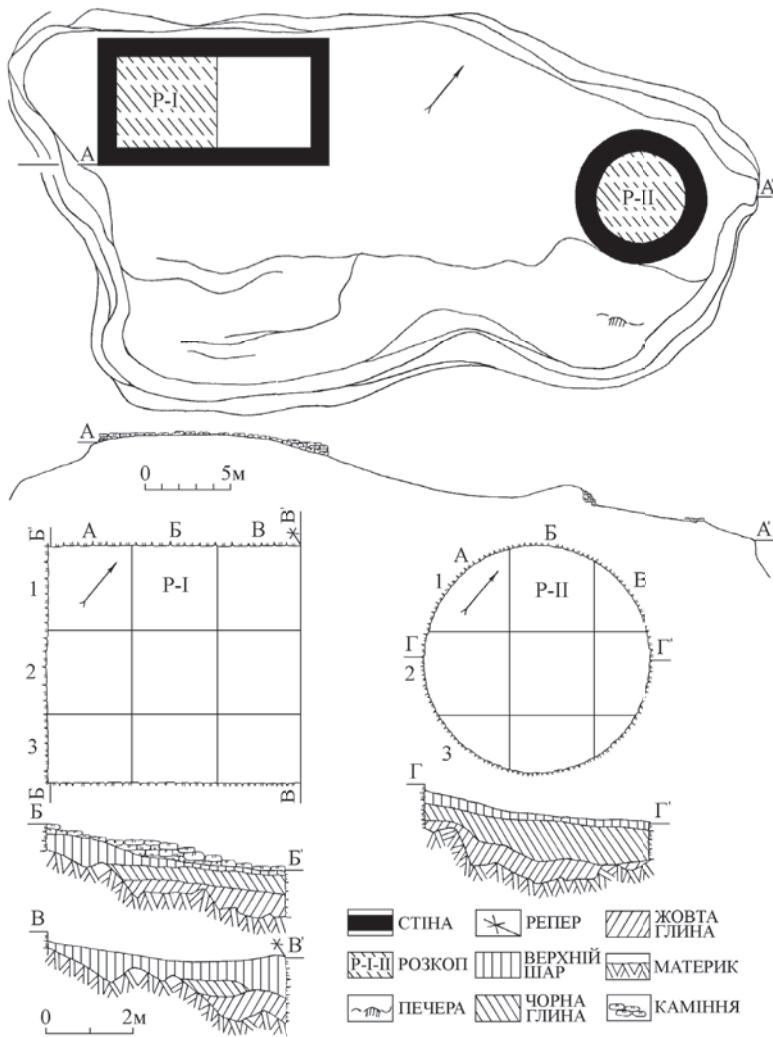
Оцінювання нумізматичної колекції замку проводила доктор Є. Колникова (Інститут археології Словацької академії наук, м. Нітра). Перший екземпляр – угорська монета Альберта (1437–1439 рр.)⁵⁸, другий – номінал Фердинанда I (1526–1564 рр.), монетний двір Кремниця, денар 1553 року⁵⁹, третій – Максиміліана II (1564–1577 рр.), монетний двір Кремниця, денар 1577 року⁶⁰. Серед підйомного матеріалу з урочища Нялаб виділяється фрагмент

угорської монети Матяша Корвіна (1458–1490 рр.), монетний двір Нодь Баня – Бая Маре, денар 1482–1490 років⁶¹. Можливо, з Королівського замку походить і угорський меч XIV століття, що знаходиться в експозиції Центрального музею Збройних Сил України (м. Київ)⁶².

Отже, аналіз археологічних розвідок Королівського замку дозволяє стверджувати: кам'яні фортифікації були зведені у другій половині XIV століття, але слід відзначити слабку інтенсивність процесу життєдіяльності й ненасичений культурний горизонт того часу. Замок перебудований у середині XV століття. Після реконструкції укріплень сформувався міцний культурний шар, який свідчить про активізацію функціонування. На початку XVI століття відбувся штурм замку, однак питання щодо його успішності залишається відкритим. Жлаве існування Нялабу тривало, як мінімум, до початку XVII століття.

Інший, Броньківський замок, розташований в Іршавському районі, досліджувався весною 2008 року. Пам'ятка знаходиться на верхівці скельстої гори, яку місцеве населення зве Царською. Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину річки Броньки. Річка, залишаючи вузький прохід для дороги, огибає гору з трьох боків.

Замок стоїть на майданчику майже овальної форми, більшою віссю з незначним відхиленням

Іл. 12. Бронька (ур. Царська гора). План розміщення замку, плани та перекрої

орієнтованому по лінії захід–схід (іл. 12). Розміри плато (35×14 м) обмежили і замкову площину. Вона, як і особливості розміщення – відмінний огляд місцевості та, головне, відсутність нормального підйому, дозволяє говорити про основне

функціональне призначення замку, – скоріше за все як дозорного пункту, а не класичної резиденції феодала. Через це залічення пам'ятки до категорії замків доволі умовне. Дослідники, спираючись на місцеві легенди, припускають, що укріп-

лення могли належати лицареві – розбійнику⁶³.

О. Комаромі згадує про військові дії біля замку в ході протистояння Бейли IV і його сина Іштвана у 1265 році⁶⁴. Д. Поп та І. Поп першою письмовою згадкою про замок називають грамоту 1273 року угорського короля Ласло IV, де сказано, що укріплення взяті у ворогів батька його, короля Іштвана V. Також вказуються повідомлення про замок у грамоті останнього з роду Арпадовичів – короля Ендре III (1290–1301 pp.)⁶⁵. Після однієї з його військових кампаній у 1291 році була підписана мирна угода з австрійським Альбертом Габсбурзьким, де фігурувало зобов'язання зруйнувати Броньківську фортецю⁶⁶. Ш. Ковач, провівши аналіз межевих описів місцевості за 1336 рік, вважає, що наслідком реалізації цієї угоди стали значні пошкодження укріплень⁶⁷, вони згадувалися вже як „...зруйнована фортеця Баранка...”⁶⁸. Також припускається використання замку в подальшому як притулку для групи грабіжників, розгромленого в 1471 році⁶⁹.

Замкові будівлі нині представлені двома кам'яними спорудами, які місцями ледве виділяються над сучасною поверхнею гори. Перша – колоподібна в плані башта (зовнішній діаметр – 7,8 м, товщина стіни – 1 м) зведена у східній частині майданчика. Вона прикривала складну, але найбільш доступну ділянку підйому на верхівку. Південна частина стіни межує зі скелястим висту-

пом заввишки 3 м, в основі якого – печера штучного походження. Друга будівля, прямокутної в плані форми, знаходиться в західній частині плато. Її розміри – 13,6x7,6 м, товщина стін – 1 м (іл. 12, 13). Біля підніжжя північної стіни починається стрімкий схил (45°), між південною стіною і подібним за параметрами схилом – порівняно горизонтальна триметрова площа (можливо, для входу в споруду). Західна стіна межує з прямовисними скельними виступами.

Свідчення місцевого населення та огляд пам'ятки дають підстави констатувати знищення значної площини замку скарбошукачами. У багатьох місцях їхні „роботи“ привели до переміщення культурного шару, навіть оголення скельної породи. З огляду на це нами були закладені два розкопи у порівняно збережених зонах пам'ятки. Характер культурного шару дозволив визначити східну вежу, спостережну прямокутну будівлю, – як житлове приміщення. Можна також констатувати поетапність заселення. Початковий горизонт вказує на залюднення краю у мідно-бронзову епоху, коли верхівка гори використовувалася як сховище. Зведення укріплень з підручного будівельного матеріалу, причому поспішне, датується другою половиною XIII століття. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий – до середини XIV століття. Серед знахідок домінують ножі, у тому числі бойові, бруски для їх гостріння, є також тігель для

Іл. 13. Бронька. Західна частина пам'ятки

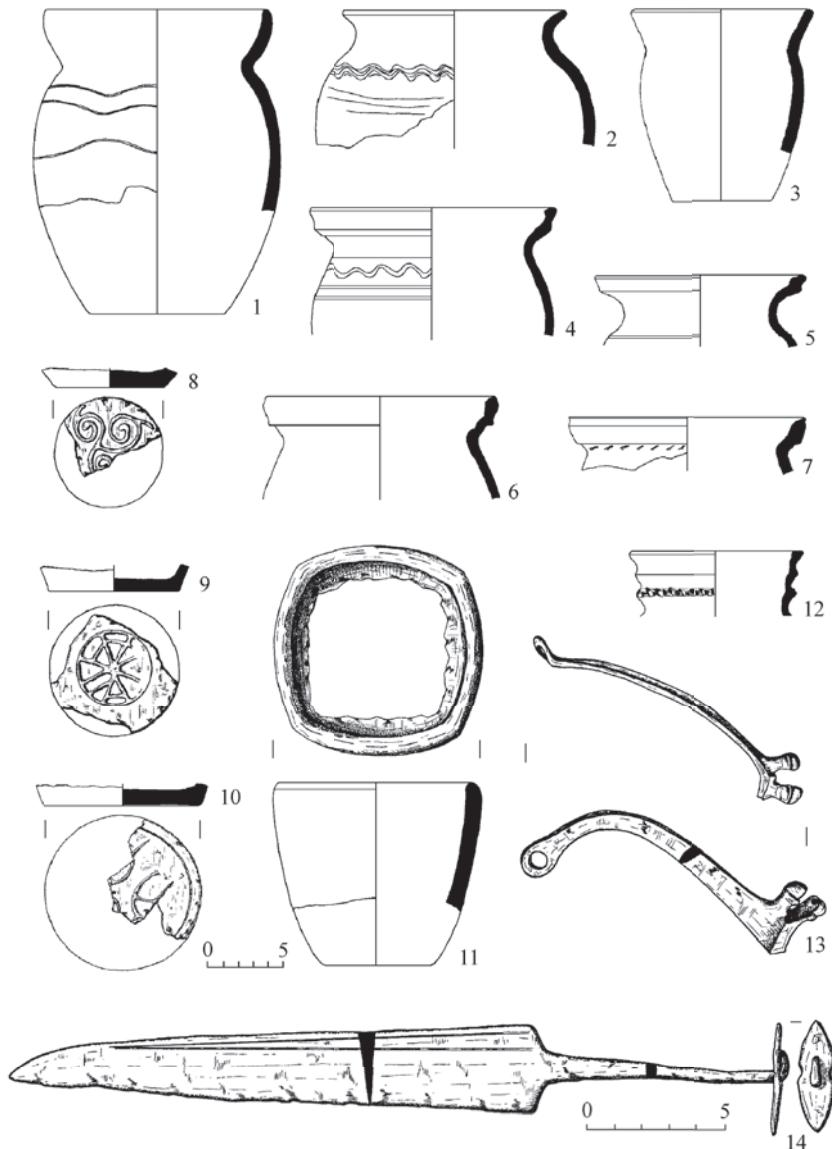
витопу кольорових металів, фрагмент шпори, гачок і цвяхи. Незначна кількість керамічного матеріалу пов'язана з XV століттям (іл. 14). Скоріше за все, головна функція замку в той період – сковище.

Дослідження сприяли уточненню усталеної у науковій вітчизняній літературі дати зведення замку – друга половина XIII століття, що пов'язано з післятатарською добою історії Європи. Отримані дані є базовими для характеристики життєдіяльності населенників пам'ятки, тому що подальшому археологічному вивченню вона не підлягає.

Весною 2008 року експедиція Ужгородського національного університету досліджувала замок, розміщений на рівнині біля річечки Велі

в селі Середньому Ужгородського району. Його центральну частину займає триповерхова житлова будівля (розміри – 18,6x16,5 м) (іл. 15, 16), що найкраще збереглася із замкових споруд. Навколо неї – обмежений кам'яними стінами замковий дворик. Фортифікаційна система замку представлена двома лініями помітно знівелюваних валів і позсіваних ровів підквадратової форми у плані (іл. 15).

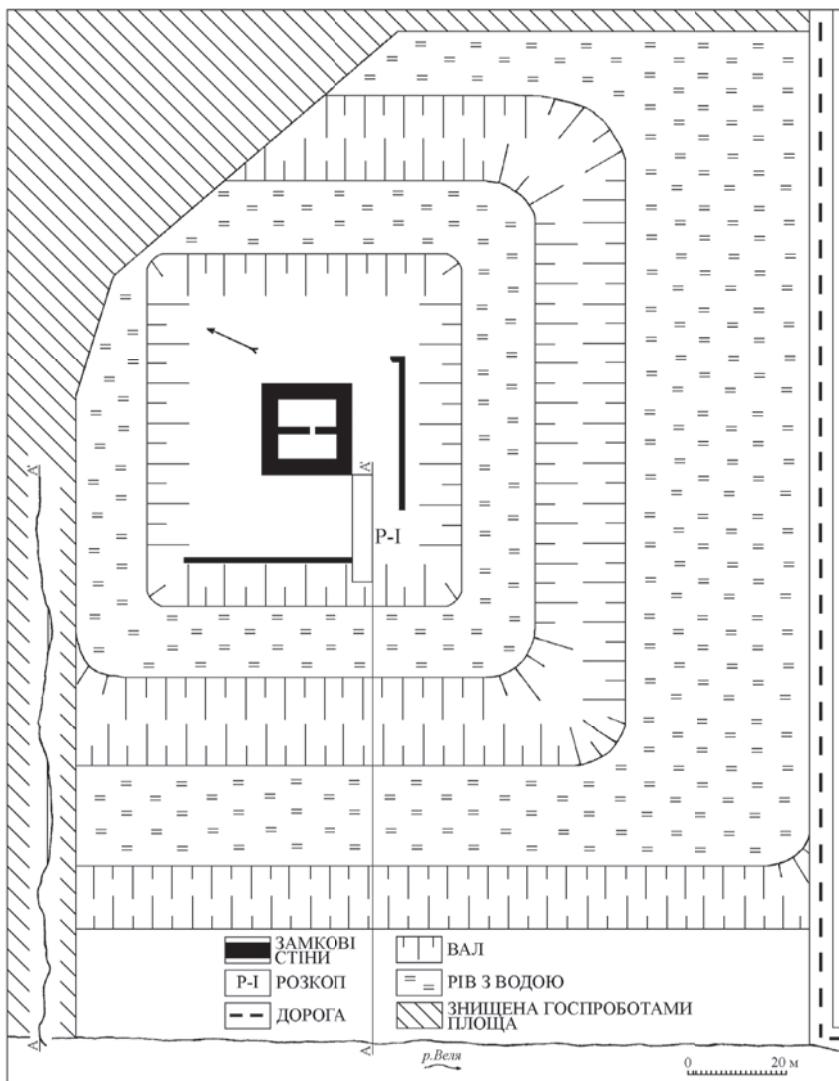
Площа пам'ятки (200x200 м) значно понівечена будівельними й сільськогосподарськими роботами місцевих мешканців. Відчутного удару по замку завдали і реставратори, які здебільшого знищили історично складений центр території, змінили зовнішній вигляд валів

Іл. 14. Бронька (ур. Царська гора). Кераміка та індивідуальний матеріал

ї ровів, що не дозволяє нині говорити про їх первісну висоту й глибину. На окремих ділянках сучасна висота валів сягає 3,5 м. У ході робіт,

як кажуть старожили, зруйнована і штучна система циркуляції (труби забору та зливу) води, що поступала з річки у рови. Зараз через засто-

Іл. 15. Середнє. План розташування замку

ювання дощової вологи вони стали заболочуватись.

Середнянському замку присвячено ряд легенд, які, щоправда, виникли не так давно. За ними будівництво укріплень пов'язується

з орденом тамплієрів. У науковій літературі періодом зведення замку вважається XII століття⁷⁰. Як аргумент на користь такої порівняно ранньої дати будівництва наводяться дані архітектури, насамперед

Іл. 16. Середнє. Центральна частина замку

планування. Але це хронологічне визначення аж ніяк не пояснює потрапляння у внутрішнє бутування корінних стін замку уламків цегли, чий вік значно молодший від запропонованого. Крім того, зауважимо, що час побудови замку не підтверджений даними писемних джерел. Не вдаючися до аналізу особливостей пам'ятки, відзначених архітекторами-медієвістами, констатуємо, що замки аналогічного планування на території Угорщини належать до пізнішого часу⁷¹.

Відсутність в історіографії єдиної думки щодо дати спорудження замку і періоду його існування змусила нас провести археологічне обстеження пам'ятки. Фіксація стратиграфії стала першочерговим завданням

археологічної експедиції університету. Встановлено, що нашим дослідженням передували „роботи” реставраторів, які знищили культурний шар всередині центральної будівлі, а отримані нестратифіковані матеріали обмежувалися монетами часів Марії Терезії й даними, опублікованими в районній пресі.

Виходячи з можливої для проведення розкопок площа, було прийняте рішення про вивчення території замкового подвір'я. Перший розкоп (22x4 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рову (іл. 15, 17). Аналіз отриманих даних (іл. 19) дозволив встановити стратиграфію пам'ятки на цій ділянці. Найбільш ранній горизонт заселення складався з фрагментів

Іл. 17. Середнянський замок. Розкоп I

Іл. 18. Середнянський замок. Профіль розкопу I

Іл. 19. Середнє. Кераміка та індивідуальний матеріал із розкопу I

бокових частин ліпних посудин, хронологію яких точно визначити неможливо. За морфологічними особливостями вони можуть бути віднесені до III–II тисячоліть до нашої ери.

Мурування стін у першій половині XVI століття стратиграфічно підтверджено керамікою і угорською монетою 1543 року Фердінанда I (1526–1564 рр.) (іл. 18, 19). Наступний період (XVII – поч.

XVIII ст.) вирізняється кількісним збільшенням колекції – керамічний посуд, кахлі, вироби з металу, кісток тварин тощо (іл. 19). Серед інвентаря відзначимо кахлю з пропонованою датою – 1632 рік. Повна аналогія відома поміж матеріалів Кішвардського замку⁷².

Підкреслимо, що оголошена тут дата зведення замку є попередньою. У зв'язку з цим виникає потреба подальшого дослідження для її обґрунтuvання, у першу чергу на основі писемних джерел і архітектурних особливостей споруди. Вважаємо, що при вирішенні питання слід враховувати і процес облаштування неподалік винних погребів. Каміння, видобуте при їх опорядженні, найреальніше слугувало матеріалом для будівництва

замку. Встановлений на підставі напису на стіні (іл. 20) період закладення підвальів – початок XVI століття – збігається з отриманими нами даними про час виникнення фортифікаційних споруд. Однак відповісти на запитання можна буде лише після проведення аналізів породи з обох пунктів.

Археологічні розвідки учасників експедиції Ужгородського національного університету на чотирьох замках Закарпатської області України дозволили уточнити, а в окремих випадках і спростувати усталену в науковій літературі інформацію. Пропонуємо нову хронологічну схему історичного розвитку опорних пам'яток регіонального середньовіччя, базовану на конкретному матеріалі (див. табл.).

Іл. 20. Середнє. Напис на стіні у винних погребах

Таблиця. Хронологія замків Закарпаття за археологічними матеріалами

Пункт	Дозамкове заселення	Зведення	Перебудови	Штурми	Припинення функціонування
Бронька	III–II тис. до н.е.	кін. XIII ст.	–	–	XIV ст.
Невицьке	XIV–XII, X–VIII, VI–IV, I ст. до н.е.	кін. XIII ст.	сер. XIV і сер. XV ст.	кін. XVI і сер. XVII ст.	сер. XVII ст.
Королеве	–	сер. XIV ст.	сер. XV ст.	поч. XVI ст.	поч. XVII ст.
Виноградове	XIV–XII ст. до н.е.	сер. XIV ст.	кін. XV – поч. XVI ст.	–	XVII ст.
Середнє	III–II тис. до н.е.	кін. XV – поч. XVI ст.	кін. XVII ст.	поч. XVIII ст.	поч. XVIII ст.

Для всіх досліджених пунктів, за винятком Королівського замку, характерні дозамкові горизонти, що свідчить про невипадковість вибору саме цих місць для поселення. У Виноградовому зафіксовано міцний шар епохи пізньої бронзи (культура Станова, XIV–XII ст.), у Середньому і Броньці – незначні, важкі для ідентифікації матеріали III–II тисячоліть до нашої ери. Топографія ж Королівського замку, масштаби проведених робіт, наближеність до ключової пам'ятки даків регіону – Малокопанського городища, – все це вказує на велику ймовірність виявлення і тут в ході подальшого археологічного вивчення дозамкового шару.

Нереальними визнані твердження про наявність на Виноградівському замку давньоруського горизонту X–XI століть. У Середньому не виявлені відзначенні в науковій літературі горизонти XII–XV століття, у Королевому – XIII століття.

Найбільш ранній приклад зведення кам'яних фортифікацій (кінець

XIII ст.) зафіксований у Броньці. Початок будівництва Виноградівського і Королівського замків сьогодні датуємо серединою XIV століття, при цьому підкреслимо, що на обох культурний горизонт XIV століття представлений незначною кількістю кераміки. Перебудови замків відбувались: у Королевому – в середині XV століття, у Виноградовому – наприкінці XV – на початку XVI століття. Після реконструкції укріплень Королева сформувався міцний культурний шар, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності, а на Виноградівському замку середньовічний культурний пласт презентуваний мізерним фрагментарним матеріалом, єдиним поясненням чому може бути функціонування пам'ятки як монастиря. У той самий період (кін. XV – поч. XVI ст.) постав Середнянський замок. Відзначимо також, що XV століття сягає горизонту заселення Броньківського замку, але, найвірогідніше, пункт цей тоді використовувався як складище.

Археологічні дані не підтвердили припущення науковців про постійні облоги і штурми Виноградівського замку. В Королевому ж замок штурмували на початку XVI століття, однак питання успішності цієї акції залишається відкритим. Активна життєдіяльність замку на Нялабі тривала, як мінімум, до початку XVII століття. Середнянський замок, на нашу думку, припинив функціонування на початку XVIII століття.

Сьогодні можемо достовірно виділити три основні хвилі діяльності середньовічних замкових фортифікаторів. Перша, кінця XIII століття (Бронька, Невицьке), і друга, середини XIV століття (Королеве, Виноградове, Невицьке), пов'язані зі зведенням сітки замків в Угорському королівстві, обумовленим стабілізацією економіки після нашестя татаро-монголів і посиленням, найімовірніше, південної загрози. В плані архітектури першу хвилю характеризує будівництво круглих донжонів, другу – готичних чотирикутних веж. Спільна їх риса – мала площа укріплень, а також слабкий культурний горизонт, а це дозволяє припустити, що дані об'єкти виконували роль спостережних пунктів. Ситуація карди-

нально змінилася в другій половині XV – на початку XVI століття, коли у відповідь на широке розповсюдження вогнепальної зброї здійснювалася кардинальна масштабна перебудова існуючих (Королеве, Виноградове, Невицьке) і зведення нових потужних комплексів (Середнє). Як дозорний тоді використовувався Броньківський замок. Згадані укріплення, за винятком Ужгородського, Мукачівського і Хустського замків, припинили життєдіяльність у XVII–XVIII століттях.

Поряд із вирішенням основних питань стратиграфії і хронології пам'яток, в результаті експедиції Ужгородського національного університету здійснені перші кроки на шляху аналізу матеріальної культури населення замків. Відчутну допомогу в цьому надали словацькі колеги: доктори Е. Кольникова, П. П'янчак, професор Л. Мігок. На завершення відзначимо, що отримані матеріали з історії замків Закарпаття значно уточнюють і доповнюють дані про регіональне середньовіччя, однак для відтворення його цілісної картини необхідне широкомасштабне цілеспрямоване вивчення синхронних пам'яток усього Верхнього Потисся.

ПРИМІТКИ

- 1 Гомоляк Е.М. Замки Закарпаття: Бібліографія // Саграта-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 230.
- 2 Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // Slovenská archeológia. – Bratislava, 1957. – V. 2. – С. 435–455.
- 3 Дзембас О.В. Хронологічні горизонти та етапи забудови Невицького замку // Саграта-Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 249–257; Дзембас О.,

- Кобаль Й. Невицький замок. – Ужгород, 2005; Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak // Archaeologai Értesítő. – Budapest, 1965. – Köt. 92. – 1. – Old. 61–66.
- 4 Дзембас О., Кобаль Й. Зазнач. праця. – С. 22–24.
- 5 Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 219–255; Результаты исследования Броньковского замка // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2008. – Вип. 38. – С. 139–148; Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Зомбор И.Т. Середнянский замок // Там само. – С. 189–192.
- 6 Поп И.И., Поп Д.И. В горах и долинах Закарпатья. – Москва, 1971. – С. 76, 77.
- 7 Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С. 116.
- 8 Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 136.
- 9 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 76, 77.
- 10 Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 136.
- 11 Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. 1. – С. 67; Поп Д., Поп И. Історія Подкарпатської Руси. – Ужгород, 2005. – С. 52, 53.
- 12 Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 137; Kovács S. Kárpataljai utravaló. – Budapest, 1999. – Old. 151.
- 13 Нариси історії Закарпаття. – С. 55, 56, 58–60; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 137.
- 14 История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область. – Киев, 1982. – С. 187; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 327; Risko M. Ferencesek Nagyszoloson. – Ungvar, 2006. – Old. 39.
- 15 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 72.
- 16 Risko M. Op. cit. – Old. 39.
- 17 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 52.
- 18 Keresztyen B. A Perényiek es baro Perényi Zsigmond elete, emleke Ugocsaban. – Ungvar, 2000. – Old. 120.
- 19 Kovács S. Bus dulededeiden. Kárpatalja közepkori varepiteszeti emlekei. – Budapest, 2004. – Old. 11, 12.
- 20 История городов и сел... – С. 187.
- 21 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 76; Поп Д., Поп И. Замки Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2004. – С. 86; Risko M. Op. cit. – Old. 39, 40.
- 22 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 71; Risko M. Op. cit. – Old. 40.
- 23 Nemeth A. Kárpatalja. – Gyor, 2002. – Old. 121.
- 24 История городов и сел... – С. 187; Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 86; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 136.
- 25 Нариси історії Закарпаття. – С. 55; Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 87.
- 26 Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 137.
- 27 Risko M. Op. cit. – Old. 36, 41–49.
- 28 Nemeth A. Op. cit. – Old. 120; Kovács S. Bus dulededeiden... – Old. 12.
- 29 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 77; Kovács S. Bus dulededeiden... – Old. 12, 13.
- 30 Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. – Ужгород, 2005. – С. 28.
- 31 Прохненко И.А. Боржавське городище // Carpatica-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 186–200.

- 32 Slivka M., Vallašek A. Hrady a hrádky na Východnom Slovensku. – Košice, 1991.
- 33 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78, 79.
- 34 Сова П. Архитектурные памятники Закарпатья. – Ужгород, 1961. – С. 16.
- 35 Хланта І. Свідки минулих століть // Закарпатські замки у легендах, переказах та літературних творах. – Ужгород, 1995. – С. 16.
- 36 Поп И.И. – Зазнач. праця. – 2006. – С. 223.
- 37 История городов и сел... – С. 208.
- 38 Nemeth A. Op. cit. – Old. 132.
- 39 Kovács S. Karpatáljai utravaló. – Old. 147.
- 40 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 41 Ozsvath L. Kiralyhaza korok valtoin. – Ungvar-Budapest, 1995. – Old. 8, 9.
- 42 Kovács S. Karpatáljai utravaló. – Old. 147.
- 43 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 94.
- 44 История городов и сел... – С. 208; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 223.
- 45 Nemeth A. Op. cit. – Old. 132.
- 46 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 47 Ozsvath L. Op. cit. – Old. 12, 13.
- 48 Kovács S. Bus duledékeiden... – Old. 8, 9.
- 49 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 50 Ozsvath L. Op. cit. – Old. 9.
- 51 Ibid. – Old. 11.
- 52 Fakasz M. Sasfeszek a Latorca volgyeben. – Ungvar, 2006. – Old. 37.
- 53 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 54 Ozsvath L. Op. cit. – Old. 14.
- 55 Ibid. – Old. 9, 10.
- 56 История городов и сел... – С. 208.
- 57 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 79.
- 58 Unger E. Magyar eremhataroso. – Budapest, 1980. – Old. 462.
- 59 Huszar L. Munzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. – Budapest, 1979. – Old. 935; Unger E. Op. cit. – Old. 744.
- 60 Huszar L. Op. cit. – Old. 993; Unger E. Op. cit. – Old. 767.
- 61 Huszar L. Op. cit. – Old. 720.
- 62 Прохненко И.А. Меч с Королёвского замка // Carpatica-Karpatica. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 186–188.
- 63 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 84.
- 64 Komáromy A. Nyilág vár és uradalma // Századok. – Budapest, 1894. – № 28. – Old. 493.
- 65 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 83.
- 66 Horvath Z., Gyorgy-Kovács S. Karpatalja kincsei. – Budapest, 2002. – Old. 171.
- 67 Kovács S. Bus duledékeiden... – Old. 43.
- 68 Komáromy A. Op. cit. – Old. 493.
- 69 Kovács S. Bus duledékeiden... – Old. 43.
- 70 Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak // Archaeologiai Értesito. – Budapest, 1965. – Köt. 92. – 1. – Old. 61–66; Поп И. Зазнач. праця. – 2001. – С. 340; Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 40; Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 74.
- 71 Történelem. A középkor és a kora újkor története 6. – Szeged, 2007. – Old. 84.
- 72 Földing Z. A kisvárdai vár XV–XVII. Századi kályhacseppei // ANyiregyházi Jósa András múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 1997–1998. – XXXIX–XL. – Old. 282. – Kép. 27.